„המחצבה" לאהוד בן־עזר

כוונה טובה - וליקחה

מאת אלי שביד

„המחצבה" מאת **אהוד בן־עזר** *) הוא סיפור שכיוון את שעתו. לפני שנים אחדות בלבד ייתכן שהיתה הביקורת דנה לכף חובה את אופיו התיאורי־אקטואלי, שאיננו „מודרני" כל צרכו. אבל היום, לאחר כל־כך הרבה „מודרניזם", מקבל הקורא את פני התיאור הישיר והחסר היומרות באנחת־רווחה ממש. סוף־סוף ספר המתכוון לומר בדיוק מה שיש לו לומר. והוא אומר זאת בפשטות ולו גם במחירה של פשטנות.

נושא הספר הוא תהליך השתרשותה של העליה החדשה, יוצאת ארצות ערב, במדינת ישראל. זהו נושא שכבר נתפסו לו כמה סופרים קודם לכן, כגון שמעון שרירא („שערי עזה") ומילא אהל („כאיש גדתם"). אולם מבחינה זאת „המחצבה" הוא הטוב שבין הספרים הללו. הדבר נובע מן העובדה שאהוד בן־עזר מקדיש תשומת־לב רבה לא רק לתאור העליה החדשה, אלא בעיקר לתאור פגישתה עם הישוב הותיק שהוא נמנה עליו ומכיר אותו יותר מבפנים. תהליך השתרשותה של העליה החדשה מתואר בשני קוים מקבילים: האחד חיצוני והשני פנימי. האחד ציבורי־פוליטי, והשני אישי־ארוטי. וכל שמדובר בקו הראשון, בו מתוארת הפגישה בין העליה החדשה והישוב הותיק על רקע המציאות הציבורית, הרי לפנינו תאור מאלף ורב ענין. כיצד עוברת מחצבה מהנהלה פטרונית ובטלנית של ותיק להנהלה שתלטנית של תקיף מקרב העובדים עצמם? אהוד בן עזר מתאר תהליך זה עם שהעמיד שלישיית ותיקים כנגד שלישיית עולים חדשים וקבע את היחסים שביניהם. השלישיה הוותיקה כוללת מנהל עבודה מזדקן המייצג אידאליזם תמים שעבר זמנו, אידאליזם שיש בכשלונו גם גיחוך וגם טרגיות (תאור „נאומו" של מנהל העבודה היוצא בדימוס במסיבה שנערכה לכבודו לרגל פרישתו, הוא מן התאורים הטובים בספר). בצידו — מזכיר המפלגה המקומי: איש צעיר, מצוייד בכלי העזר המדעיים של הסוציולוגיה. אולם כוונותיו הרצויות ואפילו היסודות הנכונים בתיאוריות החברתיות שלו, מכשילים אותו מפני שהוא חסר נסיון וכשרון להתאים את התאוריה אל המציאות האנושית, עד שגם ההכללה הנכונה כהכללה, הופכת לשורה של אי־הבנות פטליות כאשר יש להסיק ממנה מסקנות לגבי פרטים שהם אנשים חיים ולא דגמיה של הכללה. בתווך עומד השלישי והחשוב בחבורה זו: ספראי, מזכיר ארגון הפועלים. יש בו שריד מן האידיאליזם של המנהל המזדקן, ויש בו משהו מכוונותיו של מזכיר המפלגה להסתגל למציאות החדשה. והוא עולה על שניים אלה בפקחותו המעשית, בחשדנותו כלפי הכללות, בראיה בלתי־אמצעית של עובדות. ועם זאת בהרגשת אחריות־מוסרית כלפי עקרונות שהוא מוכן אמנם להתפשר עליהם. אבל כל התכונות הללו אינן מושיעות גם אותו מן הכשלון. המציאות מהירה ממנו. ועד שהוא תופס את כלליה, כבר הוא מאבד את שלטונו עליה ונאלץ לסגת לפי תנאים שאחרים מכתיבים לו.

כנגד שלישייה ותיקה זו, מתוארת שלישייה של עולים חדשים. ראשון שבהם: נסים לוי. אדם תקיף, גס וחסר כל רסן מוסרי. הוא מייצג את המנהיגות הטבעית המזדקרת ראשונה מתוך העליה החדשה. בתקיפותו הוא תופס לפני כולם את כללי המשחק הפוליטי ומסתגל אליהם. מסתגל אולי במהירות ובעקביות גדולה מדי ועל־כן הוא נעשה יריב שווה־כוח לספראי. הוא אף מצליח „לנצח" את ספראי. אולם סוף נצחונו — כשלון: ודוקא מפני שתפס בשלמות כה רבה את כללי המשחק הפוליטי מבלי לתפוס את מגבילותיהם המוסריות. הוא עובר את גבול המותר ונכשל בחוסר מוסר. במקום בו נכשל ספראי מחמת רגישותו המוסרית שלא נענתה כראוי. בצידו של נסים לוי עומד יריבו, משה דוד, אדם משכיל ובעל רגישות־מוסרית שאפשר לראות בו צד מקביל למעמדו של מזכיר המפלגה: הכרת המציאות הנכונה שלו אינה מביאה אותו לידי נצחון מפני שהוא חסר יכולת לפעול כראוי במציאות הזאת.

בתווך עומד איש שלישי: רצינו, ראש־החמולה בכפר שאפשר למצוא הקבלה בינו לבין מנהל העבודה הזקן. בכל הייתו הוא שייך לעבר שעוד אין להחזירו. רחוק הוא מלהבין את המציאות כמשה דוד ורחוק הוא מן הפקחות המעשית של נסים לוי. אבל דוקא הוא נעשה לבסוף יורשו של המנהל הוותיק בניהול המחצבה. יורש לשעת המעבר. היא שעת הכשלון שאי־אפשר היה בשום פנים למנעו.

כשם שהקו החיצוני־ציבורי ברומן מתאר כשלון, כן גם הקו האישי־ארוטי מתאר כשלון. ושני הקוים המקבילים אמורים להשלים ולפרש זה את זה: נסים לוי לקח ממשה דוד את אשתו צפורה עוד לפני עלייתם לארץ. מכאן המתיחות והאיבה שביניהם. עכשיו יש לנסים לוי ילדים מצפורה. אבל היא — שאביה היה איש משכיל והקנה גם לה מהשכלתו — בוסרת על בעלה ומתרחקת ממנו. בזאת היא מגבירה את גסותו ודוחפת אותו עמוק יותר אל תהום החטא. משה דוד נשא לו אשה אחרת, חליפה. וגם לו יש ממנה ילדים. אולם היא אשה המונית, גסה ונבערת. שהוא בוחל בה ממש כשם שצפורה בוחלת בנסים בעלה. בגולה נשתבשו, איפוא, חייהם האישיים של גיבורי הספור והם מנסים לתקן את המעוות בארץ־ישראל. צפורה ומשה דוד חוזרים ונקשרים זה לזה. הם מתכננים אפילו בריחה מן הארץ. אולם סופם שהם מכירים בנמנעותו של התיקון עם שעמדו על גודל ההרס שחוללו בנסיונם. נסים לוי, הדחוי מעל אשתו, מפתה נערה צעירה לזנות, מכניסה להריון ומביאה לאיבוד לדעת. אנשי הכפר הנסערים מן השמועה מתפרצים לעבר ביתו של נסים לוי, שרץ למצוא את אשתו ואינו מוצאה. ר סופו של הסיפור במפולת המחצבה שרק רמז „אופטימי" (ובלתי־משכנע) בסופה: משה דוד וצפורה משלימים עם גורלם מתוך נכונות לעשות בו מה שאפשר לעשות כדי להיטיב עם עצמם ועם התלויים בהם.

ב.

כבר נאמר לעיל כי צידו הטוב של הספור הוא דוקא הצד החיצוני־פוליטי. אהוד בן־עזר יודע לתאר תאור משכנע, אף כי אופיו הוא כמעט עיתונאי, את אישיותם של מייצגי הציבור הותיק; הוא יודע גם לרשום בבהירות את הופעתם החיצונית של מייצגי העולים החדשים וסבך היחסים החברתיים שביניהם. אולם כל אימת שהוא מבקש לחשוף את מניעיהם הפנימיים, הוא אינו משכנע. עובדה זו יש לה ביטוי ספרותי מובהק. הפרקים הטובים ביותר בסיפור הם אלה שבהם מסתפק המספר ברישום של עומד מן הצד, שאינו מתיימר לדעת יותר ממה שעיניו רואות ואזניו שומעות. כגון: תאור הקטטה בין צפורה לחליפה באוטובוס; תאור המסיבה במחצבה; תאור חתונת בתו של דניני וההתפרצות ההמונית אחריה. מטעם זה: אפשר לומר כמעט דרך כלל כי הדיאלוגים החיצוניים כתובים היטב ומוסרים לא רק את ניב־דיבורם אלא לעתים קרובות גם את המגבלות של הגיבורים. אולם „המונולוגים הפנימיים" שבהם מבקש המספר לגלות את המניעים האישיים של גיבוריו הם בעלי צביון סגנוני „מודרני" ונטיה לפיוט סובליציסטי שאי־אפשר לאחות אותו עם סגנון הדיבור החיצוני של אותם אנשים. עד שנדמה לקורא כי התאור החיצוני היא פנימי יותר מן התאור הפנימי. אולם הצרימה הסגנונית מבטאה פגם מהותי, שגם עיצוב סגנוני מוצלח יותר ספק אם היה מכסה עליו: המוטיבים האישיים שמייחס המספר לגיבוריו אינם תואמים את מעשיהם, ואת הריקון האישי המצוייר על־ידי מעשיהם. טול דוגמה אחת: צפורה, אשת נסים לוי. בשעה שהיא מביעה בפני עצמה את רגשותיה כלפי משה דוד וכלפי בעלה, הריהי לכאורה אשה עדינת־רגש, אצילה, אינטליגנטית ובעלת אחריות מוסרית. אולם כיצד אפשר לו לקורא לאחות ציור דיוקן זה עם התאור העסיסי על הדרך שבה נטל אותה נסים לוי מעל משה דוד בעלה הראשון? אשה הנפתית לעזוב בעל שהיא אוהבת אותו והוא אוהבה רק מחמת ליטופים תאוותניים בעכוזה, אינה יכולה לשכנע באצילותה אלא אם־כן היה המספר טורח לתאר את התמורה הנפשית שעברה עליה ולסבר אותה לקוראיו. דא־עקא, המספר אינו מנסה אפילו לרמז כי היתה כאן תמורה. גיבוריו אינם משתנים. הם רק מתוארים אחרת מבפנים ואחרת מבחוץ. ואמנם דוגמתה של צפורה היא אופיינית לגבי כל היתר. יש הבדל בלתי מוסבר בין גסותה הפראית של חליפה לבין העידון בתאור המוטיב האישי שלה. ובמיוחד יש מרחק בלתי נגשר בין אלימותו חסרת־הרסן של נסים לוי לבין הכוונה לתאר אותו מבפנים כסימפטיה אמיתית וכמעט כדמות טראגית (כגון: נאומו לפני מזכיר המפלגה, או תאור רגשותיו כלפי צפורה, במיוחד בשעת רדיפתו). אכן, לפנינו תולדה של שתי הפרזות קיצוניות: הפרזה בגסות הברוטאלית של ההופעה החיצונית כמעט עד לידי קריקטורה, והפרזה בעידון של ההנמקה הפנימית, כמעט עד לידי מילודרמה. ושתי נטיות כאלה ודאי אינן מתאזנות.

ההבנה „מבפנים" אינה עומדת, איפוא, בשום יחס אל ההתגלמות החיצונית של קוי־האופי. וזהו, כנדמה, הליקוי היסודי שבסיפור „המחצבה". והיא ליקוי המתפרט לשורה של ליקויים נוספים. נציין שניים מהם, שהם בולטים במיוחד: ראשית — בעוד התאור החיצוני, של הגיבורים הוא מורכב ופרטני, הינו: תופס הוא דמות מסויימת, בקוים אישיים מודגשים ולא בהכללות; הרי התאור הפנימי הוא שיגרתי מכליל וסתמי ועל־כן גם בנאלי: רגשותיהם האצילים של צפורה, משה דוד, חליפה ונסים לוי, או הלך־נפשה של הנערה שנתפתתה לנסים לוי על סף התאבדותה, הם שגרתיים ביותר ולא אחת נדמה לו לקורא כי כבר בהרגשות ובמחשבות כאלה כבר נתקל בעשרות ספרים שקרא קודם לכן, מבלי שיוכל לייחס אותן לאישיות זו שהוא עומד בפניה במיוחד; שנית — המבנה הכללי של העלילה לוקה מחמת חוסר ההתאמה בין המוטיב האישי לתאור החיצוני. שני הקוים שבהם העלילה נמשכת אמורים אמנם לפרש ולהשלים זה את זה. אולם הם נשארים מבודדים לחלוטין. כמובן, אין בכוונתי לטעון שאין הסתברות בצירוף המאורעות. אדרבא! ההסתברות היא מרובה. יתר־על־כן: יש לו לקורא הרושם שהמספר מציע לפניו מאורעות שהתרחשו כך בדיעבד. אולם דוקא עובדה זו מציינת את הליקוי, שהרי עלילה דורשת, כידוע, לא הסתברות של מקרים אלא נביעה הכרחית של תולדות מגורמים המסבירים אותם הסבר מלא. הוא, איפוא, הליקוי היסודי במבנה העלילה: הקשר בין ההתרחשויות האישיות־ארוטיות לבין ההתרחשויות הצבוריות־פוליטיות הוא קשר מקרי, ובשום מקום אין אנו עומדים בפני הסיבה המסבירה הכל מתוכה. אלא נתקלים אנו בשורת מאורעות שהתרחשו זה ליד זה והביאו לידי תוצאות מקריות שאפשר היה לשער אותן כשם שאפשר היה לשער את היפוכן. הקורא התוהה על השאלות: מה עיצב את הגיבורים דוקא כך? מה מכריח שיהיה גורלם זה ולא אחר? מהו שמקיף את המאורע האישי ואת המאורע הציבורי במעגל אחד? לא ימצא את התשובה עליהן בתוך מסגרת הסיפור. ועל־כן יש לפנינו צרוף סביר של מאורעות ויש לפנינו תאור אותנטי של מצבים, אבל אין לפנינו בשום פנים עלילה.

ג.

השאלה הבאה, יתכן שאינה במקומה במסגרת של ביקורת־הספרות. אולם יש בה ענין חברתי המצדיק אותה: מהו מקור ליקויי הסיפור הזה? כמה פרקים טובים בסיפור מעידים כי אין זה כשלון הנובע מחוסר יכולת. ואילו אי־ההתאמה בין תיאור פנימי לתאור חיצוני מצביע על גורם אחר: ריחוקו של המספר מגיבוריו. זוכה על הקורא כי המספר מכיר אותם היטב מבחוץ. אבל כל אימת שהוא רוצה להסביר אותם מבפנים, הריהו מייחס להם הרגשות והרהורים שהעלה מתוך נסיון אחר לגמרי. אף אין זה ליקוי מיוחד לסיפור הזה. מרבית הסיפורים שנכתבו על אותו נושא דומים לו מבחינה זאת. הסופר היוצא מקרב הישוב הותיק, גם כשהוא משתדל מאד להבין את גיבוריו, סופו שהוא משליך עליהם את נסיונו. ועל־כן, ככל שהוא מצליח יותר בתאור חיצוני, הוא מבליט את ריחוקו מן המוטיבים הפועלים מאחריו. אכן, אהוד בן עזר מרבה מאד להטיח בפני אנשי הישוב הותיק את האשמה שאין הם מבינים, ואולי גם אינם רוצים להבין, את העולים החדשים כבני־אדם. כבר בפרק הראשון אנו שומעים טענה זו בחריפות מוגזמת מפי משה דוד. הכוונות הטובות ביותר של הוותיקים מחטיאות את מטרתן לפי שאין בהן לא חכמה ולא רצון להתקרב קרבה אנושית אל הפועלים שהם עוסקים אתם וקובעים את גורלם. בנקודה זו אף מבליט המספר את „שליחות" סיפורו: היא דורש מן הקורא נכונות להבין כי עליה־חדשה איננה עובדה סוציולוגית וגם איננה מסקנה מאידיאולוגיה ציונית. זוהי מציאות אנושית שרק אם ניגש אליה בתור שכזאת, ללא סנטימנטליות יתרה אבל גם ללא הכללות, נצליח לפתור את בעיותיה. הוא צודק כמובן בטענה הזאת. אולם דוקא משום כך נאלץ הקורא לתהות בסיום הסיפור שמא אין חכמת המספר גדולה יותר בנדון זה מחכמתם של הותיקים המופיעים בסיפור: אף־על־פי שכוונתו ככוונתם היתה, ללא ספק, רצויה...

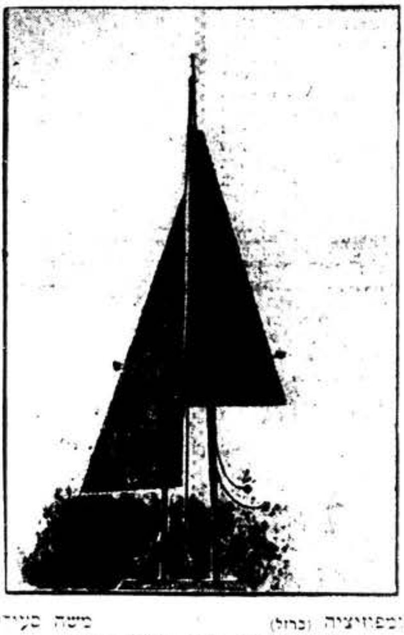

קומפוזיציה (ברזל)   מישה סעידי
(מתוך תערוכת אמני הקיבוץ הארצי)

---

*) [illegible]